International Research Journal of Human Resource and Social Sciences
ISSN(O): (2349-4085) ISSN(P): (2394-4218)
Impact Factor 7.924 Volume 11, Issue 04, April 2024
Website- www.aarf.asia, Email : editoraarf@gmail.com

# महिलांच्या सक्षमीकरणात आर्थिक साक्षरतेची भूमिका

**स्वाती देवेंद्र क्षीरसागर**, संशोधक विद्यार्थी.एस , एन .टी .डी .महिला विद्यापीठमुंबई,
**डॉ. मीनाकुटे** ,संशोधन मार्गदर्शक ,एस. एन .टी .डी .महिला विद्यापीठमुंबई,

**सारांश**

1951 पासुन भारतात नियोजनबध्द सामाजिक आर्थिक विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न सुरु आहे . यापूर्वी .पंचवार्षिक योजनेच्या काळात दारिद्रयनिर्मुलन योजना राबवून रोजगार निर्मितीवर भर दिला आहे परंतू .गरीबी निर्मुलनासाठी तसेच महिला सबलीकरणासाठी अनेक योजना राबविल्या गेल्या मूल्यमापन पातळीवर निराशा झाली सर्व योजनांचे एकत्रीकरण करुन .1 एप्रिल 1999 पासून सुवर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजनेतंर्गत स्वयंत्याद्वारे ग्रामीण .सहाय्यता बचतगटांना प्रोत्साहन देण्यास सुरुवात झाली- भागातील गरजू व दारिद्रयरेषेखालील लोकांना कर्ज व अनुदान योजना राबविलीदारिद्रयनिर्मुलनाचे उत्तम . कायदे आणि कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून .कार्यक्रम म्हणून स्वयंसहाय्यता बचतगटांकडे लोक पाहु लागले सामाजिक, आर्थिक, शौक्षणिक व राजकीय क्षेत्रात महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान अधिकार व दर्जा प्रदान करुन देणे, त्यांना विकासासाठी संधी उपलब्ध करुन देणे आणि समाज व्यवस्थेतील स्त्रीपुरुष यांच्यातील - महिलांमध्ये विकास करण्याविषयी .विषमतेची दरी नष्ट करणे या प्रक्रियेला महिला सक्षमीकरण असे म्हणतात महिला अधिकाराचा पुरस्क .जाणीव असणे हे महिला सक्षमीकरणाचे मुलतत्व समजले जातोर करणारी हि संकल्पना आहेमहिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने विकास व प्रगतीसाठी समान संधी उपलब्ध करुन देणे हे खरे . सर्वसाधारण .महिलांचे सबलीकरण होऊ शकते15-20 लोकांचामहिलांचा अनौपचारिक समूह/ म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचत गटइच्-निश्चित स्वरूपाचे उद्दिष्ट घेऊन स्व .छेने एकत्र आलेल्या लोकांचामहिलांचा समूह / एकाच कारणासाठी गटातील लोकांच्या उन्नती .म्हणजे बचत गट, विकास व फायद्यासाठी एकत्रित आलेला समूह म्हणजे बचत गट होयच्या पायावर उभे राहण्यासाठी आशेचा :अल्पबचत गट निर्मितीमुळे महिलांना स्वत. सामाजिक व .किरण दिसु लागला आहेआर्थिकदृष्टया कमकुवत महिलांना स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण बनविणे, त्यांना समाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी महिला बचत गटाने मोलाचे सहकार्य केले आहे.

**मुख्य संबोध:** .इत्यादी ,योजना ,बचत गट ,मूल्यमापन ,पंचवार्षिक योजना ,सबलीकरण ,महिला

**प्रस्तावना**

भारतातील खेडे हा देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा पाया मानला जातोम्हणून बचतगटाचे महत्व देखील . बचतगटांच्या माध्यमातून महिलांचा विकास होण्यासाठी व अंमलबजावणीसाठी शास्त्रीय .वाढत आहे दारिद्रय .दारिद्रयाचे निर्मुलन करणे हे बचत गटांचे काम आहे .दृष्टीकोनाद्वारे अभ्यासाची आवश्यकत आहे

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

निर्मुलन झाल्यानंतर खज्या अर्थाने समाजाची प्रगती होऊ शकेलबचत गटामुळे महिलांमध्ये आर्थिक . अल्पबचत गटामुळे महिला आर्थिक सक्षम बनत आहेत यामुळे एक .स्वावलंबनाचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते .विकासाची क्रांती घडलेली दिसत आहे

**विषय प्रवेश**

महिला बचत गटाची संकल्पना सर्वप्रथम बांगलादेशात रुजली गेली महमंद युनूस यांनी .डॉ .1983 साली बांगलादेशातील चितगाव येथे महिला बचत गटाची )Bachat Gat) मुहूर्तमेढ रोवलीत्यानंतर ., 1991 मध्ये भारतात बचत गट सुरू होऊ लागले पहिल्या वर्षात .500 बचत गट स्थापनेचे उद्दिष्टे ठेवले होतेपरंतु हा . आकडा250 वर स्थिरावला गेलापुढे ., 1998 पासून मात्र या चळवळीने वेग घेतला.

लोकशाहीच्या मूल्यांचे संरक्षण व संवर्धन करुन समान आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी अल्पबचत " या तत्वाचा स्विकार करणे गरजेचे आहे आणि तसे प्रयत्न करणे हे महत "नियोजन्वाचे आहेभारतीय ग्रामीण . सहाय्यता बचत गटाचे महत्व वाढत चाललेले दिसून -भाग हा देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा व पाया असून स्वयं बचतगटाच्या माध्यमातुन महिलांचा सर्वांगिण विकास .त्यादृष्टीने शासन देखील पाऊले उचलत आहेत .येते होण्यासाठी व अंमलबजावणीसाठी शास्त्रीय दृष्टीकोनाद्वारे अभ्यास होणे गरजेचे आहेग्रामीण भागातील . दारिद्रयचे निर्मुलन करुन आणि महिलांचे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक याबाबत सबलीकरण करणे हि मुलभूत स्वरुपाची उद्दिष्टे स्वयंसहाय्यता बचत गटाची आहेतया उद्दिष्टांपैकी दारिद्रयाचे निर्मुल करणे हे फार म .ोठे आव्हान बचतगटासमोर आहेदारिद्रयाचे .परंतू तरीही त्यावर बचतगट मात करीत असतांना दिसत आहेत . .निर्मुलन केल्यावरच खऱ्या अर्थानेच समाजाची प्रगती होईल

आज जगातील बहुतेक देशांमध्ये दारिद्रयाचे प्रमाण कमी जास्त स्वरुपाचे आढळून येतेभारताची . लोकसंख्या जागतिक लोकसंख्येपैकी 14% असून या लोकसंख्येपैकी 37.6% लोकसंख्या दारिद्रयात हालअपेष्टा सहन करुन आपले जीवन जगत आहेतयासाठी समाजातील गरीब लोकांची सामाजिक ., आर्थिक परिस्थिती सुधारणे आवश्यक आहेसमाजात दारिद्रयमोठया प्रमाणात असेल तर अंधश्रध्दा ., निरक्षर, अज्ञानी, दैववादी, व्यसनाधीन लोकांची संख्या जास्त असतेया सर्व गोष्टीतून .पर्यायाने समाजात शांतता नांदू शकत नाही . .सहाय्यता बचत गटाचा मार्ग अतिशय सुकर स्वरुपाचा आहे-मुक्तता करायची असेल तर स्वयं

अर्थतज्ञ डॉमहमंद युनुस म्हणतात की ., दारिद्रयाच्या दुष्टचक्रावर उत्तम उपाय म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचत गट आहेस्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटाच्या माध्यमातून महिला आपल्या गावाच्या विकासात सहभागी . महाराष्ट्रात पंचायतराज व्यवस्था असल्याने महिलांच्या .होऊ शकतात2 ग्रामसभा राज्य सरकारच्या नियमानुसार आवश्यक आहेत त्यामुळे जर अल्पबचत गटाच्या .11 ते 20 महिला जर ग्रामसभेत गेल्या तर ग्रामपंचायतीच्या येणाऱ्या योजना गाव विकासात योग्य योगदान देऊ शकताततएक महिला बचतगटाच्या . तसेच शिक्षणाचा स्तर प्रौढ शिक्षणाच .माध्यमाद्वारे संपूर्ण गावास पुढे नेई हे तत्व लागु होते्या माध्यमातुन महिला स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटाच्या सहाय्याने सुरु करु शकतात आणि त्यातुन खज्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होण्यास मदत होईल.

**© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)**

देशाची अर्थव्यवस्था अविकसीत, विकसनशील आणि विकसीत अशा कोणत्याही स्वरुपाची असली तरी प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे उद्दिष्ट आर्थिक स्वरुपाचा मोठया प्रमाणात विकास करणे हे असतेविकास हि . समाज जीवनात घडणाज्या सामाजिक .प्रक्रिया दिर्घकालीन चालणारी असते, आर्थिक, राजकीय, शौक्षणिक आणि सांस्कृतिक घडामोडींवर विकास हा खऱ्या अर्थाने अवलंबून असतो .

भारत हा शेतीप्रधान देश असून ग्रामीण भागाच्या विकासाशिवाय राष्ट्राचा विकास होऊच शकत नाही . ग्रामीण भागाच्या विकासात स्थानिक स्वराज्य .यामुळे ग्रामीण विकास हि आर्थिक विकासाची पूर्वअट होय ग्रामपंचायत) संस्था, पंचायत समिती, जिल्हापरिषदतसेच ग्रामीण विकासातील .चा वाटा फार महत्वपूर्ण आहे ( सुवर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजनेअंतर्गत स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचा विकास होतो.

सर्वसाधारण 15-20 लोकांचामहिलांचा अनौपचारिक समूह/ म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचत गटनिश्चित . महिलांचा समू/इच्छेने एकत्र आलेल्या लोकांचा-स्वरूपाचे उद्दिष्ट घेऊन स्वह म्हणजे बचत गटएकाच . कारणासाठी गटातील लोकांच्या उन्नती, विकास व फायद्यासाठी एकत्रित आलेला समूह म्हणजे बचत गट होय.

**विषयाचे महत्व**

ग्रामीण भागात स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटाच्या माध्यमातून समाजातील असहाय्य, दुर्बल, दारिद्रयात जीवन जगणाज्या लोकांमध्ये क्रांतीकारक स्वरुपाचा बदल होतांना आढळून येत आहेहजारो . वर्षांपासून पुरुषांच्या मानसिक संस्कृतीमध्ये अडकलेली स्त्री आता हळूहळू स्वयंपूर्णरित्या आर्थिक विकासावर आज महिला .जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढत आहे .स्वावलंबनाने चाललेली आहे अल्पबचत गटाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक व राजकीय दृष्टीकोनातुन सक्षम होण्याचा निर्धार करीत आहेत .ग्रामीण भागात अल्पबचत गटांच्या माध्यमातून जी क्रांती घडून आलेली आहे ती उल्लेखनीय आहे . तसेच वाढत चाललेली आर्थिक उलाढाल, लघुउद्योगांना मिळणारी चालना, त्यातून ग्रामीण भागात महिलांच्या हाती आलेले आर्थिक नियंत्रण त्या आधारावर त्यांच्यात झालेले सामाजिक, आर्थिक, राजकीय सबलीकरण व जनजागरण हे ग्रामीण भागाच्या विकासास गती देण्याचे महत्वपूर्ण कारण ठरलेले आहे .

**संशोधन पध्दती**

प्रस्तुत लघुशोध निबंधासाठी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहेत्यात प्रकाशित ., अप्रकाशीत ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, साप्ताहिके, दैवृत्तपत्रे ., इंटरनेट यांचा वापर करण्यात आला आहेसंकलीत . .माहितीच्या आधारे शोधनिबंधाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे

**अध्ययन उद्देश**

स्वयंसहाय्यता बचतगटाच्या माध्यमातून महिलांचे सबलीकरण एक विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे हा - .प्रस्तुत लघुशोध निबंधाचा उद्देश आहे

**लघुशोध निबंधाची उद्दिष्टे**

1. महिलांचे स्वयंसहाय्यता बचत गट तयार करुन त्यांना संघटित करणे.
2. महिलांना आर्थिकदृष्टया सक्षम करुन त्यांच्या श्रमाला आर्थिक प्रतिष्ठा मिळवून देणे.

3. महिला बचत गटांना संघटीत करुन त्यांना योग्य ते प्रशिक्षण देणे आणि त्यांच्या वस्तुंसाठी बाजारपेठ मिळवून देणे.
4. महिला अल्पबचत गटांची चळवळ हि फक्त महिलांच्या आर्थिक उन्नतीची चळवळ न राहता तिला सामाजिक प्रतिष्ठेची चळवळ बनविणे.
5. नवनवीन उद्योगधंदे सुरु करण्याची प्रेरणा महिलांमध्ये निर्माण करणे.

**संशोधनाची गृहितके**

1. स्वयंसहाय्यता बचतगट योजनेमुळे महिला स्वावलंबी बनतात.
2. आर्थिक सक्षमतेमुळे महिलांचे सबलीकरण घडून येते.
3. महिला सबलीकरणातून राजकीय सहभाग वाढतो.
4. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत चळवळीतुन विधायक नेतृत्व जन्मास येते.
5. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटांमुळे ग्रामीण भागातील खेडी सावकारमुक्त होण्यास मदत होईल.
6. जनसहभागातून वाढणारे नेतृत्व हे लोकशाहीस पूरक ठरते.
7. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटांच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांना आर्थिक विकासाच्या संधी प्राप्त होण्यास मदत होईल.

1951 पासुन भारतात नियोजनबध्द सामाजिक आर्थिक विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न सुरु आहे . यापूर्वी .पंचवार्षिक योजनेच्या काळात दारिद्रयनिर्मुलन योजना राबवून रोजगार निर्मितीवर भर दिला आहे परंतू मूल्यमापन .गरीबी निर्मुलनासाठी तसेच महिला सबलीकरणासाठी अनेक योजना राबविल्या गेल्या सर्व य .पातळीवर निराशा झालीोजनांचे एकत्रीकरण करुन 1 एप्रिल 1999 पासून सुवर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजनेतंर्गत स्वयंत्याद्वारे ग्रामीण .सहाय्यता बचतगटांना प्रोत्साहन देण्यास सुरुवात झाली-दारिद्रयनिर्मुलनाचे उत् .भागातील गरजू व दारिद्रयरेषेखालील लोकांना कर्ज व अनुदान योजना राबविलीतम कार्यक्रम म्हणून स्वयंसहाय्यता बचतगटांकडे लोक पाहु लागले.

स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील महिलांना सबलीकरणासाठी मोठी गती मिळालेली आहेस्वयंसहाय्यता बचतगटाच्या .त्यातूनच महिलांचे मोठे प्रमाणात संघटन होत आहे . माध्यमातून महिला केवळ संघटीत होत नाहीत तर स्वतच्या कष्टातून काही बचत करतात व त्यातून : आज स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटांच्या माध्यमातून .एकमेकांना अडीअडचणीस आर्थिक मदत करतात7.67 लाख महिलांचे संघटन तयार केलेले आहे सदर महिलांची एकूण बचत .168.40 कोटी असून अंतर्गत कर्जाची रक्कम 475.29 कोटी इतकी असुन एकूण महिलांपैकी 17 हजार 732 महिला शेतीवर आधारीत व बिगर शेतीवर आधारीत उद्योगांमध्ये सामील झालेल्या आहेत .

अल्पबचत गट निर्मितीमुळे महिलांना स्वतच्या पायावर उभे राहण्यासाठी आशेचा किरण दिसु : सामाजिक व आर्थिकदृष्टया कमकुवत महिला .लागला आहेना स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण बनविणे, त्यांना समाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी महिला बचत गटाने मोलाचे सहकार्य केले आहेराज्यातील ग्रामीण व शहरी . भागातील गरीब महिलांना, अल्पबचत गटांना सवलतीच्या व्याजदराने कर्जपुरवठा उपलब्ध होऊ लागला आहे .

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

अल्पबचत गटांमध्ये सहभागी झालेल्या महिला आर्थिकदृष्टया सक्षम झाल्यामुळे त्या राजकारणामध्येही सक्रीय होत आहेत.

**स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटासमोरील अडचणी**

1. अल्पबचत गटातील महिलांना उद्योगव्यवसायाविषयीचे ज्ञान नसते.
2. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटातील महिलांना उद्योग व्यवसायाबद्दलचे योग्य मार्गदर्शन व प्रशिक्षण मिळत नाही.
3. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटाजवळ अत्याधुनिक यंत्र वापरण्यासाठी आवश्यक असलेले भांडवल नसलयाने वस्तुंचा पुरवठा करु शकत नाही.
4. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटांना मार्गदर्शक तत्वानुसार कार्य करावे लागते .हिशेब ठेवावे लागतात . योजनांचा अभ्यासकरुन त्यांची कार्यवाही करावी लागतेपरंतु गटातील महिला सदस्या साक्षर नसल्याने . .त्यांचे अनेक प्रश्न निर्माण होतात

**महिला बचत गटाचे फायदे**

समाजातील वाईट चालीपरंपरा मोडून काढत महिलांच्या विकासाला हातभार लावण्याचे कार्य - रूढी-एकाप्रकारे महिला बचत गटामार्फत होत आहेस्वयं सहाय्यता बचत गटामुळे अनेक फायदे महिलांना तसेच . .समाजाला होत असतात

1. बचत गटामुळे महिला स्वावलंबी, आत्मनिर्भर बनण्यास मदत होते.
2. बचत गटांमुळे महिलांना 'चूल व मूल' या संकल्पनेतून बाहेर पडून नवीन गोष्टी शिकण्याची संधी मिळते.
3. बचत गटातील सभासदांना अल्प दराने कर्ज पुरवठा होतो.
4. बँकेतील व्यवहाराचे ज्ञान होते.
5. बचत गटामुळे सुलभरित्या कर्जाचा पुरवठा होतो .
6. बचत गटामुळे विविध शासकीय योजनांची माहिती होते.
7. बचत गटामुळे महिलांचे किंवा पुरुषांचे संघटन होऊन त्यांना काटकसरीची सवय लागते.
8. बचत गटांमुळे अडीअडचणीच्या वेळी वैयक्तीक आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी सावकाराकडून कर्ज घ्यावे लागत नाही.
9. सावकारी पाशातून मुक्तता होऊन, कमी व्याज दरामध्ये आर्थिक सहाय्य उपलब्ध होते.
10. बचत गटामुळे गटातील सदस्यांमध्ये सहकार्यची भावना आणि विश्वास निर्माण होतो.
11. एका वर्षानंतर गटातील प्रती सभासद जास्तीत जास्त पर्यंत व्यवसायासाठी खेळते भांडवल पुरवले 2५०० जाते.

थोडक्यात महिला आर्थिकदृष्ट्या एकत्रित येऊन स्वावलंबी होतील तेव्हाच त्या सर्व क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने आत्मविश्वासाने वावरू शकतील, व्यवसाय उद्योगधंदे करतीलचूल आणि मूल ही संज्ञा समूळ नष .ट करून खऱ्या अर्थाने त्यांचे सबलीकरण होईलस्वतःचे कुटूंब ., समाजाला पुढे नेऊन पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्वतःची सक्षमता सिद्ध करू शकतीलमहिलांच्या सबलीकरणाची व आर्थिक सक्षमीकरणाची चळवळ बचत . .गटामुळे यशस्वी होत आहे

**निष्कर्ष**

1. सर्वसाधारण 15-20 लोकांचामहिलांचा अनौपचारिक समूह/ म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचत गटनिश्चित . एकाच .महिलांचा समूह म्हणजे बचत गट/इच्छेने एकत्र आलेल्या लोकांचा-स्वरूपाचे उद्दिष्ट घेऊन स्व कारणासाठी गटातील लोकांच्या उन्नती, विकास व फायद्यासाठी एकत्रित आलेला समूह म्हणजे बचत गट होय.
2. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटांमुळे महिलांचे आर्थिक दारिद्रयदूर झाले आहेतसेच त्यांच्या आयुष्यात . .जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात महिलांनी नेत्रदिपक कामगिरी केली आहे .क्रांतीकारक बदल घडून आला आहे
3. स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील महिलांना सबलीकरणासाठी मोठी गती मिळालेली आहेस्वयंसहाय्यता बचतगटाच्या .त्यातूनच महिलांचे मोठे प्रमाणात संघटन होत आहे . च्या कष्टातून काही बचत करतात व त्यातून :माध्यमातून महिला केवळ संघटीत होत नाहीत तर स्वत .एकमेकांना अडीअडचणीस आर्थिक मदत करतात
4. निरक्षरता, दारिद्र्य, व्यसनाधीनता, सामाजिक अन्याय, अत्याचार या विळख्यात खितपत पडलेल्या असहाय्य, अबला यांच्या जीवनात स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटाने नवीन पहाट उगवली आहे .
5. महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढून समाजात त्यांना प्रतिष्ठा मिळत आहेमहिलांच्या आर्थिक व सामाजिक . विकासाबरोबर समाजाच्याव देशाच्या विकासात हातभार लागत आहे .
6. महाराष्ट्र सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना 50% आरक्षण दिल्याने ग्रामीण भागामध्ये महिलांचे नेतृत्व विकसीत होणार असुन त्यामुळे महिला सक्षमीकरणाचे अनेक प्रयत्न महिलांकडून होण्यास मदत होईल.
7. राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील गरीब महिलांना, अल्पबचत गटांना सवलतीच्या व्याजदराने कर्जपुरवठा उपलब्ध होऊ लागला आहेअल्पबचत गटांमध्ये सहभागी झालेल्या महिला आर्थिकदृष्टया . .सक्षम झाल्यामुळे त्या राजकारणामध्येही सक्रीय होत आहेत
8. स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटामुळे भारताचे महासत्ताधारक होण्याचे स्वप्न पुर्ण होऊ शकेल .

© **Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)**
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

**संदर्भसुची**


1. फाडीया बी.एल., राजनिती विज्ञान प्रतियोगीता, साहित्य प्रकाशन, आग्रा 2008.
2. पाटील डॉ ,मुक्त पब्लिकेशन्स ,एक अभ्यास - महिलांचे सबलीकरण ,दीपक .विनोद व पाटील डॉ . औरंगाबाद
3. प्रसाद निता मुख्य)संपादक(योजना-, ग्रामीण आर्थिक विकासात महिला बचत गटांची भूमीका व महत्व डॉसुनिल शिंदे .
4. वी(संपादक) रमणी यशदा ., यशमंथन, जुलै - सप्टेंबर-2009, महाराष्ट्रातील स्वयंसहाय्यता बचतगट सद्यस्थिती रफीक मुलानी .डॉ -
5. वैद्य मोहन - पुणे ,महिला बचत गट हस्तपुस्तीका विश्व प्रकाशन -2005
6. मुलानी एममहिला स्वयंसहाय्यता बचत गट - .यु., डायमंड पब्लीकेशन, पुणे
7. दै .आपला महाराष्ट्र दि .27/02/2012महिला आर्थिक विकास मंडळाच्या बचत - पाटील जगन्नाथ) (गटांची विकासात भरारी
8. दैआपला महाराष् .ट्र दि .08/03/2012(स्वयंसहाय्य चळवळ - जोशी श्रीनिवास .डॉ)
9. दै गावकरी .08/03/2011(महिला सक्षमीकरणाचे प्रभावी माध्यम- बचत गट - राजपूत धोडीरामसिंह)